

Fotó: Bv. fotó

Bolgár Judit

A REINTEGRÁCIÓ FOGALMI MEGKÖZELÍTÉSE A DEVIANCIA JELENTÉSTARTALMÁN KERESZTÜL*

Description of the reintegration concept through the meaning and content of deviance

A cikk – tudományelméleti megközelítésben – azokat a pedagógiai, pszichológiai, szociológiai folyamatokat és fogalmköröket veszi vizsgálat alá, amelyek értelmezésére hatással lehet a mindenkori társadalmi, kulturális érték- és normarendszer. Az elemző megközelítés – a teljesség igénye nélkül – rámutat azokra az „érzékeny” folyamatokra, amelyeknek hatásmechanizmusa csak korlátozottan bejósolható. Rámutat továbbá arra is, hogy a visszailleszkedés folyamata jelentős mennyiségű változó függvénye, amelyek gyakran egymástól sem függetlenek és eltérő egyéni mintázatokkal is rendelkezhetnek.

Kulcsszavak: deviancia elméletek, deviáns viselkedés, szocializáció, viselkedés kontroll, reintegráció

The article itself inspects – in a theoretical scientific approach – those pedagogical, psychological and sociological processes that are affected by the leading value- and norm system of society. These analytical approach points out – without being exhaustive – the critical processes, those mechanism of action are predictable only to a limited extend. It also shows that the reintegration process depends on a lot of variables that often depend on each other and may be having different individual patterns.

Keywords: theories of deviance, deviant behaviour, socialization, behaviour control, reintegration

* Prof. em. dr. Bolgár Judit ny. ezredes, egyetemi tanár tanulmánya egy több részből álló cikksorozat első része, melyben a szerző mind az elméleti, mind az alkalmazott területek képviselőinek elemzéseit felhasználva világít rá a devianciakutatás jelentőségére (a Főszerkesztő ajánlása).

A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett Ludovika Kiemelt Kutatóműhely keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

Bevezető

A modernkori társadalmakban jelentős problémát, feladatot jelent az elvárttól, az előírttól, a szabályostól eltérő magatartásformák kezelése, értékelése, szabályozása.

A jogalkotás a különböző korokban és kultúrákban a megértő, befogadó, elfogadó, sőt a felmentő szemlélettől a szigorú tiltó, szankcionáló, kirekesztő szemléletig a cselekvési, intézkedési programok széles skáláját tartalmazza. Tekintettel arra, hogy a fogalomban benne rejlik a személyekről, csoportokról alkotott értékítélet, a devianciák kezelésével kapcsolatos jogalkalmazás, valamint az általános, társadalmi közgondolkodás, ez egyben az adott társadalom egyik fontos lenyomata is.

A viselkedés és társadalomtudományok körébe tartozó tudományterületek az adott korszakra jellemző módon vizsgálják a deviancia kérdését, kutatási területük szerint az egyén, a csoportok és/vagy a társadalom szemszögéből. Az elméleti vagy alkalmazott területek képviselői elemzéseikben általában visszanyúlnak a „kezdetekhez”, és elemzésük relatív, összehasonlító értékítéleten alapul.

A deviancia jelentéstartalma

„A deviancia normaszegést, illetve eltérést jelent, tehát olyan normák és értékek megszegését, amelyeket a társadalom jelentős része elfogad. A szociológiai szakirodalom devianciaként tárgyalja a bűnözést, öngyilkosságot, alkoholizmust, kábítószer fogyasztást és a mentális-lelki betegségeket, valamint a prostitúciót és a homoszexualitást is.”¹

Meg kell azonban jegyezni, hogy a devianciának minősített magatartásformák társadalmi megítélése tekintetében világszerte változások tapasztalhatók, annak függvényében, hogy a régi mentalitások milyen erősen tartják helyüket, vagy szenvednek el változást. A devianciák kezelése tekintetében is jelentős különbségek fedezhetők fel, hiszen közöttük vannak betegségeként definiált „gyógyítandó” viselkedésformák (a mentális-lelki betegségek sem mindig tartoztak ebbe a kategóriába), és „szankcionálható” viselkedésformák.

Tekintettel arra, hogy a bűnözés, a kriminális viselkedés a tudományos besorolás szerint a devianciák egyik markáns megjelenési formája, érdemes a deviancia alakváltozásait a kezdetektől figyelembe venni.

Durkheim és Merton² óta a szociológia a megkérdőjelezhetetlen tények rendjébe sorolja a deviancia fogalmának történeti és társadalmi meghatározottságával kapcsolatos felfogásokat.

Durkheim elmélete szerint a társadalom stabilitásának, integráltságának alapja az egységes érték- és normarendszer. Ezek segítik a társadalom tagjait olyan közös érték- és normarendszer kialakításához, amely a biztonságos, értelmes létet jelenti. A társadalmakban azonban időnként a normák fellazulnak, s helyüket egy ideig még

1 www.scribd.com (letöltve: 2017. okt.28.)

2 Émile Durkheim (1858-1917) francia szociológus, a modern szociológia és kulturális antropológia kiemelkedő elmélet alkotó személyisége. Robert Merton (1910-2003) amerikai szociológus, Durkheim elméleti munkásságának továbbfejlesztője.

nem töltik be újabbak. Ilyen helyzetben megnövekszenek a deviáns cselekmények, mert átmenetileg nincsenek érvényes viselkedési szabályok, amelyeknek hiánya feszültséget okoz az emberek életében. Ilyenkor a társadalom destabilizálódik, dezintegrálódik.

Az értékek és normák áttekinthetlensége, zavara az anómia, amikor a hagyományos (előző) normák és értékek meggyengülnek, majd felborul a megelőző értékrend. A vágyak és a lehetőségek közötti feszültség ösztársadalmi szinten emelkedik. „A társadalmakat érő negatív hatások példája egyértelmű: idegen hódítás, zsarnoki hatalomátvétel, természeti csapás létében kérdőjelezheti meg az adott társadalom működését. De egy pozitív változás is lehet anómia kiváltója: pl. a magyarországi rendszerváltás felszabadította az országot az idegen uralom alól, kibontakozhattak a demokratikus intézmények. A változások gyorsasága, lendülete elsöpörte a régit, az új értékek és normák azonban még nem alakultak ki. Durkheim szerint a deviancia, ha egy bizonyos arány alatt marad, akkor normális, és szükséges. A devianciára adott reakció (szankció, büntetés) segíti a társadalom egységességének kifejeződését, a közös értékek, normák legitimitásának (érvényességének) megerősítését.”³

Az anómia tehát a társadalom integrált működésének megbomlását jelenti, ami maga után vonja a devianciák számszerű emelkedését, így a bűnözési ráta megemelkedését is.

Merton továbbfejlesztette Durkheim elméletét. Szerinte az anómia oka az, hogy bizonyos társadalmi csoportok a többséggel egyetértésben ugyan elfogadják az adott társadalmi célokat, de nem rendelkeznek a megvalósításukhoz szükséges eszközökkel. Fontos lehet számukra az anyagi egzisztenciális biztonság, de nem rendelkeznek azzal tudásbeli gazdasági és kapcsolati tőkével, amely által hozzájuthatnak. Ez számukra konfliktushelyzetet teremt és azt meg nem engedett (törvénytelen, illegitim) eszközök felhasználásával akarják feloldani. Ha az ezzel kapcsolatos tapasztalatuk pozitív, ez értékvesztéshez, anómiához, deviáns értékrend kialakulásához vezet.⁴

Legújabb kori példák

A legújabb kori elméletek szerint: a deviancia fogalomköre az adott társadalom vagy kultúra (szubkultúra) norma- és értékrendjének függvényében vizsgálható. Egy adott társadalom normaszegő, vagy normakövető egy másik értékrenden alapuló társadalom normarendszere alapján más és más megítélés alá kerülhetnek.

A deviancia alakváltozásainak történeti meghatározottságához jó adalékokat szolgáltathatnak az utóbbi évtizedekben lezajlott közép-kelet európai fejlemények is. Az ebben a régióban bekövetkezett rendszerváltásoknak egyrészt előfeltétele, másrészt következménye volt számos olyan tényező, amely átstrukturált bizonyos alapvetőnek tartott értékfelfogásokat, ami a közfigyelem centrumába került, s még minden valószínűség szerint jó ideig ott is marad. Ugyanakkor viszonylag kevés figyelmet kaptak az egyazon társadalmi renden belül létező, egymástól eltérő deviancia értékalakzatok.

Az újra felfedezett és magára találó személy számára a polgári értékek erkölcsi és jogi védelme természetesen sokkal magától értetődőbbnek bizonyult, mint a társadalmi hierarchia legalján elhelyezkedőknek. Sőt, megkockáztatható, hogy a rendszerváltás

3 www.szociologia.eu/sites/default/files/hir_csatolmanyok/devians_viselkedes.pdf (letöltve 2017.11.01.)

4 Merton, R. K. (2002)

károsultjai csak duzzasztották azoknak a számát, akik már terminológiailag is más viszonyban vannak például a tulajdon „szentségével”, mint szerencsésebb társaik. A „lopás” és a „szajré” nem azonos fogalmak, még ha annak is tűnnek. S a vizsgálódó számára kiderülhet, hogy a különbség távolról sem csupán nyelvi. A neveltetés, az „élményháztartás”, az emberi kapcsolatok és ismeretek igencsak szerteágazó kliséi mellett a mélyebben formálódó szubjektív érzelmek értékrendbeli torlaszokat emelnek egyes csoportok közé, amelyeket nagyon nehéz áthidalni.

A társadalmi beilleszkedés, az integráció szövevényes hálózatokat alkot, s ezeken belül különbséget kell tennünk a kényszerintegráció és az organikus, a szerves integráció között. A kényszerített beilleszkedés leginkább alapvetőnek bizonyuló gondja a labilitás. Ezekben az esetekben a személyiség nem interiorizálja a beilleszkedés értékét, hanem elviseli. Helyzete nem a lényéből fakad, hanem egy olyan szükségszerűségből, amelyet mások jelöltek ki számára. Ezért azután esetleg csak akkor és addig viseli el ennek a kereteit, amíg nem lát felcsillanni valami más, könnyebb, jobb érvényesülést sejtető lehetőséget. S minthogy maga is érzi helyzetének labilitását, ettől igyekszik megszabadulni, mert mentálisan is roppant megterhelő egy olyan helyzetet elfogadni, ami állandó belső feszültségekkel járó megterhelést okoz. A szabadulás felé nyíló ajtónak tűnhet a drog, az alkohol, rosszabb esetben pedig a Durkheim által is jelzett öngyilkosság, vagy éppen a bűnelkövetés valamilyen formája.

Az általunk organikus integrációnak nevezett folyamat uralkodóvá válásának alapfeltétele Merton után leginkább azzal közelíthető meg, ha a társadalmi egyenlőtlenség ollója nem tágul, hanem ellenkezőleg, szűkül. Ez egy olyan kérdés azonban, amely jóval túllép a pszichológia és a szociológia kompetenciáján. E két tudomány a saját tudományterületének szabta határain belül annyit tehet, hogy az adott társadalmi lehetőségeken belül erre irányuló kutatások bemutatásával és gyakorlati útmutatásokkal irányítja a figyelmet az organikus integrációra, vagyis arra, hogy a megfelelő szocializáció nélküli integrációs kísérletekről át kell helyezni a hangsúlyt a nehezebben megvalósítható, ám sokkal stabilabb szerves megoldásokra.

A szocializációs folyamatról

A szocializáció a társadalomba való beilleszkedés folyamata. Megkülönböztethető az elsődleges és másodlagos, korrekciós szocializáció (reszocializáció).

Az elsődleges vagy gyermekkori szocializációt a különböző biológiai és szociális tényezők együttes hatása határozza meg. A biológiai tényezők között kiemelendők azok az öröklött és veleszületett adottságok, a fiziológiai történések, amelyek jelentős kihatással lehetnek a mentális, lelki érési folyamatra. A biológiai tényezők ugyan nem közvetlenül befolyásolják a folyamatot, de annak ütemére, szabályos végbemenetelére kihatással vannak. Előfordulhat olyan megkésett, vagy éppen korai szocializáció, amelyért nem a környezet, hanem bizonyos biológiai markerek tehetők „felelőssé”.

A szociális tényezők közül elsődleges a család hatása, hiszen a család a szocializáció legkorábbi és legfontosabb helyszíne. A családi környezet, a közvetlen családtagok magatartási kultúrája mintaként jelenik meg a még éretlen személyiségű gyermek előtt és ennek hatása mutatkozik legerősebben a személyi és társadalmi identifikációs folyamatban. Ezek később, az egyén a társas kapcsolataira adott társadalmi környezetbe

való beilleszkedésére is jelentős hatást gyakorolnak. Ez a hatás – tartalmát tekintve – megjelenhet a mintával való teljes azonosuláson alapuló viselkedésmintában, de eredményezhet lázadó, ellenazonosuló vagy minden értéket tagadó viselkedésformát.

A családi környezet – mint az elsődleges szocializáció színtere – meghatározó, de nem kizárólagos a személyiség fejlődésében. A kortárs csoportok, az oktatási-nevelési intézmények, a szabadidőben eltöltött tevékenységek (sport, művészet, vallásgyakorlás stb.) szociális színterei, ha az ezek során kapott hatások belső motivációs bázist tudnak kialakítani, számottevő hatást gyakorolhatnak a szocializációs folyamatra. A korrekciós módszerek éppen ezen a felismerésen és a hiányok pótlásán alapulnak.

A szocializációs folyamat éppen összetettsége, bonyolultsága miatt ritkán problémamentes, de „szerencsés esetben” a különböző szocializációs színterek egymást kioltó vagy éppen felerősítő együttes hatásának eredményeképpen a „problémás” gyermek, vagy serdülő sikeresen túljut a szocializációs krízisen, s képes lesz a környezete, a társadalom által elfogadott (vagy legalább is eltűrt) viselkedési repertoár kialakítására.

Kedvezőtlen esetben a gyermek (vagy serdülő) és elsődleges, vagy másodlagos szociális környezete között olyan súlyos együttműködési zavar, illeszkedési összeférhetetlenség keletkezik, amely inkább ront, mint javít a szocializáció eredményességén, így előfordulhat, hogy a környezeti hatások „váltják ki” azt a szociális deficitet, amely oka lehet a deviáns személyiségfejlődésnek. A deviáns személyiségfejlődésből azonban nem következik egyenesen bűnözői életút. A devianciák „kompenzálásának” más módja is lehetséges.

Tehát nem helytálló az a megállapítás hogy minden bűnelkövető deviáns (kriminális) személyiség, illetve minden deviáns személyiség előbb utóbb bűnelkövető lesz, ugyanis:

...„az elitéltek életútjának elemzése azt mutatja, hogy az ismertett szociális fejlődési modell elfogadható pontossággal leírja a fiatal korban kezdődő bűnözői életpályákat. Az elitéltek egy másik csoportjához tartozó egyének azonban akár 40-50 éves korukig normakövetőként éltek, majd valamilyen oknál fogva (pl. az életkörülményeik nem túl jelentősnek látszó változása következtében) bűncselekményt követnek el. Ezekben az esetekben általában nincs érzékelhető deviancia, nincsenek olyan tulajdonságok vagy hiányok, melyek indokolnák a bűncselekmények elkövetését. Ezzel szemben, valószínűleg nem elhanyagolható az olyan személyek száma sem, akik az életük során sohasem kerültek összeütközésbe a törvénnyel annak ellenére, hogy az esetükben egyértelműen kimutathatók szocializációs zavarok...

Fentiek alapján megállapítható, hogy a mai büntetés-végrehajtás – törvényben is rögzített feladata – mind a szocializáció (a korábban elmaradt szociális készségek kialakítása), mind a reszocializáció, azaz a korábban kialakult, nem kívánatos szocializációs zavarok kezelése.”⁵

A deviáns viselkedésformák „történelmi” változása

A szociológiai szakirodalomban azt a normaszegő magatartást tekintik deviánsnak, amely az egyén és a társadalom szempontjából súlyos károkat okozhat, legyen az akár

5 Szegál B. (2007)

önkárosító, akár a többieket károsító magatartás. A károkozás mindenkori norma, érték és érdek relativitása mellett külön felhívják a figyelmet arra, hogy a kívánatos-tól, az elvárttól eltérő viselkedés gyakran a pozitív változás forrása is lehet, hiszen a „károkozás” fogalomban a mindenkori szabályok és szokások megváltoztatására való törekvés is benne foglaltatik.

A devianciák „társadalmi veszélyességével” kapcsolatos nézetek tehát koronként, kultúránként, társadalmi formánként változóak. Ezzel együtt a deviáns személyekhez, csoportokhoz való társadalmi viszonyulás is.

A deviancia történetisége a különféle kultúrák sok tekintetben meghatározó jegyeit vetíti elénk. A hétköznapi gondolkodás számára napjainkban a meglepetés erejével hathatnak azok a tények, amelyek ebben a tárgykörben a tudományos kutatások természetyszerű megállapításai közé tartoznak. A valamely társadalmi formációba beleszületett ember életképessége jórészt azzal is mérhető, hogy milyen módon tud alkalmazkodni az antropológia által „második természetnek” nevezett (Arnold Gehlen 1907-1976) törvényszerűségeihez⁶, vagyis az éppen regnáló társadalmi szokásrendszerekhez. Ezek a normatívák szeretik úgy feltüntetni magukat, mintha időtlenek lennének, s hivatkozási alapjaik általában az örökletesség megtartónak ítélt szinonimáiban jelennek meg. Ez azonban nem valóságos kép. Az éppen követendő normatívák koronként és társadalmakként óriási változásokat mutatnak.

Németh Krisztina tanulmányában a következőket állapítja meg: *„...A deviancia megítélése kultúránként és koronként változik. A letűnt korok deviációi (vallási tabuk megsértése, istentagadás vagy a feudális nagyúr meglopása) ma legfeljebb kisebb súlyú kihágásnak, vagy magánügynek tűnnek. Ezzel szemben a mai kor legfőbb bűne, a gyilkosság, egykor jóvátétel fizetésével, vagy családok közötti vérbosszúval mintegy „magától”, a hatóságok közbeavatkozása nélkül is megoldódott.”⁷*

A szerző ugyanitt hívja fel a figyelmet arra, hogy az ókori Keleten még nem vált el egymástól a politika, a vallás, a filozófia és az erkölcs, s hogy a középkori Európa mindössze csak két főbenjáró bűnt ismert: a vallási eretnokséget és az uralkodók elleni vétséget.

A deviancia magatartásformáinak tudományos vizsgálata – különös okok miatt – csak egészen későn kezdődött meg. Az első devianciakutatások a 19. század végére tehetőek és elsősorban a deviáns viselkedés okainak feltárására irányultak. Az első kutatások még deviáns viselkedésformák alatt általában öt magatartástípust „jegyeztek”: az öngyilkosságot, az alkoholizmust, a bűnözést, a kábítószer-fogyasztást és a mentális betegségeket. A prostitúció, a homoszexualitás és a szexuális viselkedés más természetű „devianciájának” kutatása már a XX. századi munkák terméke.

Napjainkban számos devianciakutatás arra irányul, hogy feltárja a legújabb kori totalitáriánus társadalmi rendszerek deviancia szemléletét, s az azokból származó gyakorlatokat. Ezek általában a keleti és nyugati társadalomfejlődés összehasonlításaira koncentrálnak, erőteljesen hangsúlyozva a „zsákutcás” modelleket, a történelem fő vonalaitól eltérő kísérletek kudarcainak következményeit

Prof. Dr. Pethő Bertalan 2008-ban közzétett tanulmányában a következőket írja: *„Vegyük észre, hogy „nyugati viszonylatban” az egyéni (bár társadalmi viszonylatban keletkező) stigma az erőforrásokhoz való hozzáférés és a személyes felkészültség hiá-*

6 Gehlen, A. (1976) p. 40-53.

7 Németh K. (2009)

nyosságai szerint minősülhet devianciának. E kétféle vonatkozás erőterében elfoglalt egyéni helyzet társadalmi operátor változóként tünteti el, buktatja elő, vagy nagyítja fel a stigmát. Eltérően a devianciát magyarázó, ismert (Merton nevéhez fűződő) modellben ábrázolt szituációtól, nem a kulturális értékek/célok, illetve a megvalósításukhoz szükséges eszközök elutasításán múlik a posztindusztriális társadalomban „a normálistól elütő viselkedés”, mert az értékek/célok választéka szinte beláthatatlan sokféleségű (és akár tovább újítható), az eszközök pedig nem állnak szabad rendelkezésre (hanem a civilizációs rendszerbe, pl. testületileg kötöttek). Ennek megfelelően az ember nem annyira „alanyi” jogon választ vagy utasít el többé, hanem sokkal inkább szervezett, intézményes választások „állítmánya” az egyed.”⁸

A bűnözés, a bűnözői magatartás minden korban, minden társadalmi berendezkedésben súlyos biztonsági kockázatokat rejt magában a társadalomra nézve. Azonban a fenti idézet is azt támasztja alá, hogy a „bűnözés” fogalom tulajdonképpen olyan gyűjtőfogalom, amelynek tartalma a mindenkori társadalom norma- és értékrendszerének függvénye.

A bűn erkölcsi és jogi megközelítéséről

A modern társadalomelméleti irányzatok különös figyelmet fordítanak a bűn erkölcsi és jogi megfelelésére, illetve különbségtételére. A kettő között természetesen vannak átfedések, de az eltérések elkerülhetetlenek már csupán azért is, mivel a fejlett polgári társadalmakban többféle vallási és más eredetű erkölcsi törvény létezik (akár egymás mellett is), ezzel szemben egyetlen politikai állam szabja meg a mindenkire érvényesnek tekintendő jogrendet. (Fontos azonban azt is észrevennünk, hogy ez a jogrend a társadalom jellegétől függően rendszerint magán viseli az adott társadalom többségi valláserkölcsei jellemzőit.)

Bizonyos mértékű elégségesnek bizonyuló erkölcsi támogatottság nélkül a jog előbb-utóbb elveszítheti szabályozó szerepét, s az általános rendetlenség olyan méreteket ölthet, amelyben a polgárok többé nem érezhetik biztonságban magukat. A bűnözés különböző formái végtelenen elszaporodhatnak, nem marad semmi, ami gátat vehetne a magánosított, minden törvényes szabály fölé emelkedő erőszaknak. Ilyenkor az állami beavatkozásokat kisajátító csoportok rendszerint azért küzdenek, hogy magukhoz ragadják az ügynevezett főhatalmat, s saját érdek- és értékrendszerüknek megfelelő új államalakulatot hozzanak létre.

Ugyanakkor van egy régen meghaladott kantiánusi idea, amely az általánosra emelt erkölcsi törvények képét akarja viszontlátni az uralkodó jogban. Bibó István nagyon találóan jegyezte meg, hogy „... a tendencia, mely az erkölcsöt egy tapasztalaton túli büntetőjog képre akarja alakítani, nem csupán a tudomány megkülönböztetésein jelentkezik, hanem egész etikai világgépünkben is fellelhető. Büntetőjogi ízü követelmény az erkölcsi törvény általánosságának követelménye, mely Kant klasszikus definíciójában így jut kifejezésre: cselekedj úgy, hogy akaratod maximája a legáltalánosabb törvényhozás elve lehessen.” Ugyanitt Bibó azt is megállapítja, hogy: „A krisztusi etika volt az,

8 Pethő B. (2008)

mely az erkölcs büntetőjogias szemléletével szemben először foglalt élesen és tudatosan állást. Az evangélium állásfoglalásában pontonként ki lehet mutatni, hogy mennyire az erkölcsnek a farizeizmus által képviselt büntetőjogias szemlélete ellen irányul. Ezt a gondolatot a legösszefogottabban képviseli a „ne ítéljetek” tanítása.”⁹

A jog és az erkölcs egymás iránt tanúsított kölcsönös toleranciája teszi lehetővé az emberek viszonylag zökkenőmentes együttélését, s amely megnyithatja mind a jogi, mind az erkölcsi szféra differenciált fejlődését. E kettő egymásra utaltságának és autonómiájának belátása nélkül a modern polgári társadalom nem felelhet meg a kor követelményeinek.

Tovább árnyalja a bűnözés kezelésével kapcsolatos reakciómódokat az a megközelítés, amely különbséget tesz az igazságszolgáltatás és a jogszolgáltatás megközelítési típusa között.

A bűnöző személyiség, bűnözői magatartás kialakulásával, kezelésének, megváltoztatásának (korrekciójának) lehetőségével és a megvalósítás módszertanával – bár különböző vezető elveket szem előtt tartva, de – mind a politika tudományok, az államtudomány, a jogtudomány, mind a szélesebb értelemben felfogott társadalomtudományok, az alkalmazott szociológia, kriminológia, mind a magatartástudomány, az alkalmazott pszichológia, pedagógia az adott kor szellemének megfelelően körültekintően foglalkozik. Többek között ezek a tudományterületek is segítik a társadalom működőképességét biztosító intézményeket megfelelően hatékony intézkedési tervek, cselekvési programok megalkotásában.

„A büntetés, annak célja, jogalapja” c. munkájában Dr. Szabó Péter a jogi természetű beavatkozás tekintetében a következőket állapítja meg: *„A büntetőjogi büntetések történetében megfigyelhető a humanizálódás, az újkorig csaknem kizárólagos halál és testi büntetések helyett igen elterjednek az erkölcsösebb jellegű intézkedések, vagyoni büntetések és a legjelentősebbként a szabadságelvonás.”*¹⁰

A szabadságelvonó büntetés jellemzésénél pedig leszögezi, hogy ismeretesen a szabadságvesztés büntetés alatt leginkább az elzárást, a börtönt és annak különböző formáit értjük, mint ami leginkább alkalmas arra, hogy az elkövetőt kizárjuk a társadalomból, így az elrettentés megfelelő eszközeként alkalmazzuk. Később megjelennek az úgynevezett átnevelési, átképzési, reszocializációs, majd napjainkban reintegrációs elképzelések is társulnak a fentiekhez.

Záró mondataiban pedig felhívja a figyelmet arra a személyes szakmai felelősségre, amely az igazságszolgáltatást terheli. *„...A helyes büntetés és a megfelelő büntetési mérték meghatározása komoly felelősség a bíró számára. Vajon a társadalom ítélete különbözhet-e a bírói ítélettől, helyes-e, hogy a társadalom másként ítéljen, mint azt a jog teszi. Elképzelhető-e, hogy a jog kiszakadjon a társadalomból és önállóan működjön? Lehet-e emberek hasonlóságuk alapján egy csoportba utalni és pusztán testi adottságaik alapján büntetni őket a megelőzés céljával? Az ember és ezáltal a jogalkotó tévedhet-e, sőt a jogalkalmazó tévedhet-e? Ha a jogalkotó téves, helytelen, rossz törvényt hoz, akkor annak engedelmessédjünk, vagy figyelmen kívül hagyhatjuk-e?”*¹¹

9 Bibó I. Válogatott tanulmányok I-IV. (letöltve: 2017. okt.28.)

10 www.jogiforum.hu/publikaciok/86.2.0 (2003. június 20, letöltve: 2017. augusztus 22.)

11 U.o., mint 10

A XXI. század elsődlegesen javasolt eljárásai, a magatartás korrekcióját célzó magatartás és/vagy személyiségformáló hatás elérése érdekében a rehabilitáció (ez inkább szigorúan pszichológiai, azon belül is első sorban pszichoterápiás módszereken alapul), a reszocializáció, illetve napjainkban a Nemzeti Bűnmegelőzési Stratégiáról szóló kormányhatározatban szereplő reintegráció.

A rehabilitációs tevékenység, mint speciális szakképzettséget igénylő beavatkozás inkább a két másik (reszocializáció, reintegráció) fogalomkörben implicite, mint segítő, kiegészítő tevékenység szerepel (ezt az úgynevezett cselekvési programok is reprezentálhatják), a reszocializáció, illetve reintegráció mint két, némileg eltérő probléma kezelő eljárás más-más szemléleti megközelítést tartalmaz a megoldási lehetőségek tekintetében.

Katalán Gergely Tamás a két fogalommal kapcsolatban a következő észrevételt teszi: *„A büntetés-végrehajtásban a reintegráció egy olyan tevékenységrendszer jelent, amelynek célja, hogy annak eredményeként az elítélt a társadalomba visszatérhessen, azonban ez kevesebb, kisebb elvárást támaszt a reszocializációhoz képest, mivel a reintegrációs tevékenység nem feltétlenül jelenti a fogvatartott lényeges mértékben való belső megjavításának szándékát, megmarad a rab – lehetőségektől függően – negatív irányba való megváltozásának megakadályozásánál. A reszocializációs tevékenységrendszer célja azonban az, hogy annak eredményeként a társadalmi szabályokat megtagadó (vagy azokat nem ismerő) fogvatartott elsajátítsa azokat az ismereteket, amelyek a társadalmi életben való hatékony részvételéhez szükségesek.”¹²*

A fenti idézet tehát azt is jelenti, hogy a külső kontroll, a külső motiváció nem elegendő a visszailleszkedés tartós biztosításához. A viselkedés módosulás – ha ez külső motiváció hatására történik – csak addig marad fenn, amíg a külső kontroll, és ha ez megszűnik, szinte biztos a viselkedésbeli „visszaesés” valószínűsége. A változtatás, a belső motiváció felkeltése vagy kialakítása – tekintettel az érintett személy fejlődési deficitjére, és kialakult, már „kipróbált” konfliktus megoldási stratégiájára – csak speciális pedagógiai-pszichológiai módszerekkel érhető el. A módszerek hatékonysága nyilván személyfüggő is, hiszen a fejlődési (szocializációs) deficit tekintetében az érintettek különböző személyiségképet mutatnak. Mivel maga a fejlődési, szocializációs folyamat optimális megvalósulása a személyiség fejlődésének különböző állomásaihoz életkori stációkhoz is kötött, a „megkésett” beavatkozás természetesen rosszabb eredménnyel kecsegtet, mint, ha azt a szociális környezet idejekorán valósítja meg. Előfordulhat természetesen olyan hirtelen jövő erős (akut) deviáns (kriminális) viselkedéshez vezető károsító hatás, amelynek kezelése problémafokuszú módszerekkel javasolt. Ezeket elsősorban a klinikai szemléletű pszichológiai módszerek között találjuk meg, de ezek alapvetően egyénre, kiscsoportra szabott módszerek és speciális szakmai felkészültséget és személyes pszichikai képességeket igényelnek.

A bűnelkövetők esetében tartós (krónikus) szocializációs deficit kialakulása (és rögzülése) a jellemzőbb, a bűncselekmény háttérben meghúzódó sajátosság. Ez esetben már nemcsak deviáns, hanem kriminális személyiség alakulásáról beszélhetünk, amely esetben a társadalom (a közösség) szempontjából kívánatos viselkedés repertoár belső motiváción alapuló kialakítása lényegesen szerényebb eredménnyel kecsegtet. Az

¹² arsoni.hu/reszocializacio-es-reintegracio-dogmatikai-vagy-terminologiai-kulonbsegek-az-uj-bv-kodexben (letöltve: 2017. október 28.)

eredményt az életévek száma nagymértékben befolyásolja, hiszen minél hosszabb ideig állt fenn a szocializációs deficit következtében kialakult viselkedési stratégia, annál erősebben rögzül az a személyiségben, kioltva a változásra, változtatásra irányuló belső motivációt. A „stabilá vált” kriminális személyiség esetében sajnálatos változást jelent, hogy a belső motivációs bázis legyengül, kihál, és csak külső motivációval érhető el viselkedésmódosító hatás. A fentiek figyelembevételével – kevés kivételtől eltekintve – minél fiatalabb korban történik a módosító beavatkozás, ez annál reménytelibb lehet. A gyermek- és fiatalkorú bűnelkövetők esetében tehát fokozott figyelmet kell fordítani a megfelelő(bb), hatékonyabb visszailleszkedésre, amit Feuer Mária pszichopedagógus az alábbiakban foglal össze: *”Kriminális személyiség: A rendszeresen bűntényeket elkövető ember bármilyen pszichoterápiás beavatkozásra csak igen korlátozottan, kismértékben alkalmas. A kriminális személyiségzavar az egész pszichikumot komplexen és mélyen érintő károsodás, amely – ha már kialakult visszafordíthatatlan, irreverzibilis, patológiai állapotnak tekinthető. Ezért van olyan hihetetlenül nagy jelentősége a fiatalok sodródásában a felismerésnek, a kriminalitás irányába ható folyamat leállításának, mindenféle prevenció törekvésnek és munkának. A személyiségtorzulás kialakulása viszonylag hosszabb idő alatt következik be, ezért fiatalkorban még nem beszélhetünk kifejezett kriminális személyiségzavarról.”*¹³

Már az előző század második felében olyan kriminálpedagógia jellegű tanulmányok jelentek meg, amelyek az elítéltek átnevelésével kapcsolatos elképzeléseket tükrözték. Ezekben a tanulmányokban olyan megközelítések olvashatók, amelyek értelmében az elítéltekben a büntetés-végrehajtás eredményeképpen kialakulhat az újabb bűnelkövetéstől való tartózkodás és a társadalmi munkamegosztásba való önkéntes beilleszkedés készsége. Ennek az irányzatnak egyik jelentős képviselője Vígh József volt, akinek megközelítési szemléletét a következők jellemzik: *”...fontos, hogy ne csak a normasértő tetteire reagáljunk, aki az okozati lánc végén van, hanem a korábbi láncszemekben elhelyezkedő személyek és szervezetek hatását is értékeljük ki, és vonjuk azokat a bűnözés gyökereinek megszüntetésébe. Az úgynevezett pozitív felelősség és felelősségre vonás az olyan emberi magatartásra való társadalmi reagálás, amely betartja a normákat, él és nem visszaél a jogaival, teljesíti, és nem megszegi a kötelességeit. Levonható tehát az a következtetés, hogy az elismerés, az ösztönzés sokkal hatékonyabb eszköze a felelősségtudat kialakításának, mint a tiltások, a „tilalomfák erdeje.”*¹⁴

A pozitív, megerősítő és nem büntetésen alapuló elvi megközelítés a büntetés-végrehajtásban tehát már hazánkban is sok évtizedes múltra tekint vissza.

A pozitív megerősítően alapuló visszailleszkedési (reintegrációs, reszocializációs) folyamat megalapozása már a fogva tartás alatt meg kell, hogy kezdődjön, de a procedúra sem a fizikai körülmények, sem a környezeti pszichikai jellemzők tekintetében nem „akadálymentes”.

13 www.lelkgondozas.baptist.hu/index.php?m=16102 (letöltve: 2017 május)

14 www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_528_Voko_Gyorgy_Magyar_buntetes_végrehajtasi_jog/ch01s02.html (letöltve: 2017. augusztus 25.)

A fogvatartottak reintegrációjának néhány pszichikai aspektusa

A fogvatartottakkal szembeni bánásmód minden megkülönböztetés nélküli egységes követelményrendszerének egyik alapvető problémája, hogy mind a fogvatartottak, mind pedig a velük hivatalosan (formális) kapcsolatba kerülő személyi állomány (a továbbiakban: személyi állomány) személyisége a sokféle strukturáltság jegyeit hordozza. Nincs két egyforma elítélt, s nincs két egyforma karakter a személyi állomány tagjai között. Életkoruk, neveletésük, „élményháztartásuk”, s az emberi kapcsolatok igencsak sztereotip mintázatai vésődtek beléjük, amelyek a nyelvi kliséktől, a mélyebben formálódó szubjektív érzelmekig csak nagyon nehezen átjárható torlaszokat emelnek minden más elé. A viselkedés uniformizáltsága ezeket részlegesen háttérbe szoríthatja, elrejtetheti, de tudni kell, hogy az elfojtások ugyanakkor komoly mértékben csökkentik a személyiség teherviselő, illetve teljesítő képességét. Minél nagyobb a viselkedés uniformizáltsága, annál kisebb a tényleges elfogadó és teljesítő kapacitás. A hatékony reintegráció érdekében ezt az ellentmondást szükséges az adott lehetőségek határáig feloldani, amelyhez nagyon kemény lélektani erőfeszítéseken keresztül vezet az út.

Mindezt nem lehet eléggé hangsúlyozni akkor, amikor megkíséreljük felvázolni a fogvatartottak reintegrációjának néhány pszichológiai aspektusát. Ennek során nem csak érdemes lehet, hanem egyenesen kiinduló pontnak tekinthető néhány gondolat kísérlet erejéig kitérni arra, hogy mit tartalmaz a börtönkép. Mit az először elítéltek, mit a többszörösen visszaesőnek, mit a „fehérgalléros” elkövetőnek, vagy az úgynevezett „nehéz fiúnak” és mit a nyolc általánost vagy középiskolát végzett, addig munkát nehezen találó fiatalnak és a főiskolát végzett büntetés-végrehajtási tisztnek? Teljesen nyilvánvaló, hogy a különbségek adott esetekben óriásiak lehetnek, a megélhetőségtől a túlélésig, a beletörődéstől a karrierépítésig húzódik ez a láncolat, amit természetesen még számos, egyáltalán nem lényegtelen pszichológiai helyzetkép motivál.

A reális, objektív börtönkép kialakítása mind a fogvatartottak, mind „örzőik” számára olyan érték, amely nélkül csak rossz válaszok adhatók arra, hogy miért vannak ott, ahol vannak; milyen módon hozhatják ki helyzetükből a számukra, s a társadalom számára leginkább hasznosat. Ezért pszichológiai megfontolások alapján is célszerűnek tekinthető, hogy a börtön intézményének, a társadalomban betölthető szerepének különböző felfogásairól a saját státuszuknak és szintjüknek megfelelő ismeretekkel rendelkezzenek. Ez önmagában sem egyszerű célkitűzés, mivel a különböző iskolázottságú, életkorú, származású, idegileg más és másként reagáló egyének az ilyen közlések esetén mutathatnak érdeklődést, de nagy a valószínűsége a részleges, vagy teljes elzárkózásnak is. Megítélésünk szerint hasznos lehet a börtönpszichológusok bevonásával ezt a problémát kezelni. Lehetőséget biztosítani olyan szituációs terek létrehozására, amelyek az „örzők” és az őrizettek közös gyakorlataiban juthatnak kifejezésre. Itt olyan programokra gondolunk, amelyeknek megtervezése és levezetése jól képzett, nagy gyakorlattal rendelkező, a börtönéletben jártas szakembereket igényel. Mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban olvashatók ezzel a törekvéssel szinkronba hozható pozitív kezdeményezések, de úgy tűnik ezek nem épültek be a szervezeti kultúrába, inkább novumként, mint lehetséges szervezetszerű tevékenységként veszik tekintetbe őket.

A sztereotípiák a valódi kapcsolat gátjai lehetnek

Pszichológiai vizsgálódásaink során gyakran ütközünk egy olyan problémába, ami nagy általánosságban azzal írható le, hogy a személyi állomány téves projekciókkal tekint egy-egy elítéltre. Miről is van szó? Mit nevezünk (jobb híján) téves projekciónak? Azokat az eseteket soroljuk ide, amelyeknek közös jellemzője, hogy mélyebb ismeretek nélkül, pusztán benyomásokra alapozva a személyi állomány olykor olyan képzeteket alakít ki magában, amelyek azt eredményezik, hogy egy-egy fogvatartottban külső megjelenés alapján olyan jellemzőket „azonosít” amelyek felületes ismereteken, előítéleten, sztereotípián alapulnak. Ezek a hibás projekciók magától értetődően a hamis tudat olyan termékei, amelyek a börtönfalakon kívül általában kisebb kockázattal járnak, de a börtön világában már egészen súlyos következményei is lehetnek.

A kockázat lényege, hogy az alá- és fölérendelés alapú viszonyrendszer egészen speciális alakzatokat ölthet. A negatív tartalmú projekció hátrányos, a pozitív pedig előnyös megkülönböztetésre készítheti a személyi állományt. A megkülönböztetés esetleg téves ítéleteken, fél igazságokon alapul, nem lesz semmiféle objektív alapja, semmivel sem indokolható, tehát az érintett fogvatartottban, sőt társaiban is azt véleményt indukálhatja, hogy a börtön az igazságtalanságok színhelye.

Az igazságszolgáltatás tehát igazságtalan eszközöket vesz igénybe, amivel szemben rendszerint nincs apelláta, s mintegy önmaga bizonyítékát hordozza egy olyan – elég gyakori – előfeltevésnek, hogy a rabok számára a börtön egy ellenséges világ, a gyűlölet kézenfekvő tárgya. Ott, ahol ez a felfogás uralkodóvá válik nincs olyan reintegrációs tiszta vagy pszichológus, aki egykönnyen átjárhatóvá teheti a személyi állomány és a fogvatartottak közötti viszonyt. Ettől fogva kommunikációjuk olyan mögöttes tartalmakat hordoz, amely nem teszi lehetővé a problémák valóságos megbeszélését. Az előítéletet kellene oldani rendszerint olyan helyzetekben, amikor az előítélet okai rejtve maradnak, esetleg nem is tudatosulnak olyan csoportokban, ahol az alacsony intelligencia hányados, s már maguk a primitívebb nyelvi klisék sem teszik lehetővé a gondolatok, érzelmek, indulatok árnyaltabb kifejezését. Ez a fogvatartottak számára olyannak mutatja a külső világnak azt a szegmensét, amellyel napi kapcsolatba kerülnek, hogy ilyen vagy ehhez hasonló közegbe képtelenség reintegrálódni, mert igazságtalanságokból persze volt elég tapasztalatuk, de olyanokból semmi esetre sem, amely az ezekkel szembeni lázadozásokat úgy torolja meg keményen, hogy legjobb meggyőződésük ellenére is mély meghajlásra kényszerüljenek.

Az ilyen típusú tekintélyelvűség ugyanis egy cseppet sem hasonlít az egyébként kérlelhetetlen apa, vagy a kocsmán uralkodó nagylegény erőszakosságára. Ez elől nem lehet eltávolodni, kilépni, járni egyet a levegőn; ez ellen nem lehet semmit sem tenni, csak fejet hajtani, vagy gyűlölködő pillantásokkal üzenni, ami semmi esetre sem erősíti a reintegrációs hajlandóságot és lehetőségeket.

A kriminálpedagógia feladatai, a korrekciós nevelés tartalma

A pedagógián belül kriminális személyiség nevelésével a kriminálpedagógia (pönológia) foglalkozik. A különböző ösztönzési szemléleten alapuló iskolák különböző nevelési módszerek mellett tesznek hitet. A fiatakorúak esetében a pozitív, megerősítésre építő módszert tekinti elfogadható módszernek, mint erről több gyakorlati program

is tanúskodik. Ruzsonyi Péter a neveléstudomány speciális területeként definiálja a kriminálpedagógiát az alábbiak szerint:

„A speciális körülményekből (az érintettek köre, az alkalmazható módszerek, a hely jellege, az együttműködés kialakításának rendkívüli nehézsége) adódóan a neveléstudomány ilyen speciális területe a kriminálpedagógia, azon belül pedig a büntetés-végrehajtási (korrekciós) pedagógia. Alaptételként fogadjuk el továbbá, hogy a nevelés célja a konstruktív életvezetés kialakítása, illetve, hogy a büntetés-végrehajtási (korrekciós) nevelés célja a konstruktív életvezetés kialakításának megalapozása. Ezen a ponton elkerülhetetlen a konstruktív életvezetés definíciójának meghatározása: a konstruktív életvezetés kialakítása nem más, mint a társadalmilag értékes, de egyénileg is eredményes magatartás- és tevékenységformák kialakítása. Könnyen beláthatjuk, hogy a törvényben foglalt célok elérése érdekében nélkülözhetetlennek tartott, és a korábban felsorolt részcélok szervesen illeszkednek ebbe a pedagógiai önmeghatározásba.”¹⁵

A fentiekben megkíséreltük érzékeltetni a deviancia történelmi alakváltozásainak néhány tipikus megjelenési formáját, különös tekintettel e változásokban rejlő időszzerű buktatókra és a lehetséges előremutató, széles iniciatívájú tendenciákra. Vizsgálódásunk során egyebek között megerősödtünk abban a – mertoni megállapításokban gyökerező – előfeltevésünkben, hogy a társadalomban jelentkező deviáns jelenségek mind az elméleti, mind pedig a gyakorlati társadalomtudományok nagy kihívásait jelentik. Továbbá abban is, hogy a deviancia nem valamiféle külső csapás, hanem maga is társadalmi termék, annak súlyos tehertereleivel, de gyakorta fejlődést inspiráló voltával. Utóbbi szerepében egyrészt jelzés, amely a figyelmet ráirányíthatja olyan jelenségekre, mint például a társadalmi egyenlőség és egyenlőtlenség egyáltalán nem kezelhetetlen faktoraira, vagy azokra a változásokra, amelyekkel a közgondolkodás „leváltani” készül régebbi normákat, fokozatosan felcserélve azokat új követelményekkel. Másfelől úgy találtuk, hogy ebben a fogalomkörben a pszichológiával szemben támasztott igények viszonylag gyors ütemű növekedésével lehet számolni.

15 Ruzsonyi P. (2006) p. 21-33.

Felhasznált irodalom

- Arnold Gehlen (1976): Az ember természete és helye a világban: Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Bibó I. Válogatott tanulmányok I-IV.
www.mek.oszk.hu/02000/02043/html/40.html (letöltve: 2017. okt. 28.)
- Hans Jürgen Eysenck - Michael W. Eysenck (2001): Elmevadászat - A megfigyelt lélek.
Kairosz Könyvkiadó Kft
- N. Kollár, Katalin Szabó, Éva (2004): Pszichológia pedagógusoknak Osiris Kiadó
- Némédi, Dénes (1996): Durkheim: Tudás és társadalom
www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/.../durkheim-durkheim/durkheim-durkheim.pdf
(letöltve: 2017. okt. 28.)
- Németh Krisztina (2009): Börtönök és elmeegógyintézetek, bűnözők és örültek- az izoláció helyei, okai és működése. Humanities And Social Sciences, A Publication of the University of Miskolc
- Palló József (2016): visszatekintés a bv. törvény kodifikációjára és a jogalkalmazás néhány első tapasztalatára, Börtönügyi Szemle 2016/1. p.23-42.
- Pálvölgyi Ákos (2014): A társadalom részvételének szükségessége a büntetés-végrehajtásban (reszocializáció, reintegráció). Büntetőjogi Szemle 2. szám p. 77-84.
- Pethő Bertalan (2008): Deviancia és rendszerváltozás. Polgári Szemle 4. évfolyam 1. szám
- Popper Péter (1974): A kriminálpszichológia alapkérdései I. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, Budapest
- Popper Péter (1970): A kriminális személyiségzavar kialakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Robert K. Merton (2002): Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. (Budapest), Osiris Kiadó
- Ruzsonyi Péter (szerk.) (2014): Tendenciák és alapvetések a bűnügyi tudományok köréből. NKE RTK
- Schmehl János (2015): A neveléstől a reintegrációig: a fejlődés útja a legjobb gyakorlatok tükrében.
Börtönügyi Szemle 1. p.1-4.
- Szégál Borisz (2007): A szocializáció és reszocializáció a börtönben. Börtönügyi Szemle 3. p.25-38.
- Végh József (2008): Pallók a mélység fölött. A civilek szerepe a büntetés-végrehajtásban.
Börtönügyi Szemle 1. p.83-92.
- Vókó György (2014): A magyar büntetés-végrehajtási jog. Dialóg Campus Kiadó - Nordex Kft.
- Vigh József – Tauber István (1976): A szabadságvesztés büntetés hatékonyságának főbb jellemzői.
Jogtudományi Közlöny, 11. p. 637-644.

